

СНЕЖАНА ПЕТРОВИЋ, *ТУРЦИЗМИ У СРПСКОМ ПРИЗРЕНСКОМ ГОВОРУ. НА МАТЕРИЈАЛУ ИЗ РУКОПИСНЕ ЗБИРКЕ РЕЧИ ДИМИТРИЈА ЧЕМЕРИКИЋА*

Београд: Институт за српски језик САНУ, 2012, 1–423
(Монографије, 16)

У едицији Монографије Института за српски језик САНУ објављена је недавно књига Снежане Петровић *Турцизми у српском призренском говору. На материјалу из рукописне збирке речи Димитрија Чемерићића*. Ово је прерађена и допуњена верзија ауторкине докторске дисертације, одбрањене на Филолошком факултету у Београду 2006. године.

Стицај срећних околности изнедрио је ову вредну књигу. На једној страни стајала је драгоцен, садржајна и богата, рукописна збирка речи из Призрена знаменитог Призренца Димитрија Чемерићића, сачувана у Институту за српски језик, а на другој се нашао компетентан аутор, турколог и оријенталиста, с искуством у раду на Етимолошком речнику српског језика и немалим научним резултатима за собом.

Књига садржи следећа поглавља: *Увод* (9–28), у коме се објашњава наслов рада и дефинише термин *турцизам* – под њим се подразумева свака реч која је у српски језик ушла из турског и(ли) посредством турског језика без обзира на њено даље порекло (арапско, персијско, грчко или неко друго); описује се фактографска основа на којој је студија рађена; даје се кратак историјат теме, тј. указује на најзначајније и најрепрезентативније радове који се баве проучавањем турцизама; у кратким цртама се говори о историји Призрена, његовој мултиетничкој, мултикултуралној, мултилингвалној и, уза све то, толерантној структури становништва; износе се

основни подаци о турском и о српском призренском говору; образлаже се методолошки приступ и излажу циљеви рада; *Речник* (29–326), који је централни и најобимнији део студије, са 1677 одредница и преко 2700 лексема, конципиран је као етимолошки речник призренских турцизама, што је подразумевало, пре свега, утврђивање адекватног турског етимона у фонетском и семантичком смислу; *Завршна разматрања* (327–361), у којима су ови турцизми анализирани са фонетског, морфолошког и семантичког становишта; *Закључак* (361–365), у коме ауторка указује на досегнутост постављених циљева и значај остварених резултата; *Литература и извори* (367–378) на свим балканским језицима, као и на енглеском, немачком, турском, италијанском и пољском језику; затим се даје разрешење скраћеница (379–381), резиме на енглеском језику (383–393), регистар свих турских речи које се помињу у књизи, у посведоченим дијалекатским, стандардним, савременим или архаичним облицима (395–418) и, на крају, *Прилог* (419–422), у коме је приказано неколико скенираних листића из Чемерикићеве збирке како би се читаоцима дочарала њихова разноликост – по изгледу, ликсикографској обради речи, врсти информација које носе.

У раду на овој студији Снежана Петровић се користила својим већ раније осмишљеним методолошким решењима, свестранијим и продубљенијим од оних која су примењивана у дотадашњим истраживањима турцизама, пре свега у постојећим речницима. При утврђивању турског етимона она не полази од савременог турског књижевног језика, већ од турских дијалеката, тачније, од турског (микро)дијалекта с којим је српски призренски говор вековима био у контакту, а турски језик сагледава у историјској перспективи. Термином турски језик подразумева османски турски из времена његовог непосредног контакта са српским језиком. Подаци из турске историјске дијалектологије несумњиво пружају могућност да се турцизми и у осталим српским дијалектима сагледају из другог угла, а неке појаве у вези са њима добију другачија објашњења од досадашњих. Тако, на пример, Снежана Петровић наводи да прелазак *x* у *k* у речи *бакшиши* не треба тумачити као последицу адаптације у српском језику, јер је реч са *k* забележена у старијим изворима и дијалектима. Из истих разлога ни полуглас у речи *зъндан* у Призрену не треба третирати као неетимолошки. На овај начин би се могао посматрати специјални рефлекс полугласа у *вакѝй* у Васојевићима, а лексеме *абер* и *ајайѝ*, потврђене у истом дијалекту, можда би се могле издвојити из категорија у којима су *аљина* и *љѝб*, а у којима је губљење *x*

резултат промена у српском језику¹. Податак да се интервокално *в* губи и у турским румелијским дијалектима такође је врло информативан када се посматрају позајмљенице из турског у многим српским дијалектима, у којима се овај сонант због своје нешто пасивније артикулације такође често губи. У вези са реченим Снежана Петровић истиче да „када год постоји разлика између облика турцизма и турске речи из савременог језика, објашњење за то на првом месту треба потражити у турским дијалекатским облицима и особинама, па тек онда разматрати могућност утицаја српског језика у процесу адаптације позајмљеница“ (361–362). Када је о методолошком поступку реч, треба рећи и то да се иновативност огледа и у успостављању ширег балканског контекста позајмљеница путем паралеле са другим балканским језицима.

Постојање Чемерићићеве збирке, монографског описа турског призренског говора (из пера Суреје Јусуфа), као и српског призренског говора (из пера Слободана Реметића), створили су, по речима саме Снежане Петровић, идеалну ситуацију за проучавање позајмљеница и процеса позајмљивања из (микро)дијалеката у контакту (термин који је био резервисан за дијалекте истог језика ауторка уводи да обележи дијалекте различитих језика у међусобном додиру). Позајмљенице из турског посматране су у овој студији, пре свега, са становишта њихове етимологије, па је и Речник конципиран као етимолошки.

Лексичка грађа из Чемерићићеве збирке класификована је у Речнику по флексибилном лексемном, а не гнездовном принципу, што значи да се при успостављању одреднице полазило од турске речи као основне јединице, а не од основе у етимолошком смислу. На тај начин је свака реч добила статус засебне одреднице, изузев изведеница са прозирним турским суфиксима, који су се као творбене морфеме осамосталили и у српском језику. Свака одредица састоји се из пет делова. У првом делу је дата потврда из Чемерићићеве збирке, са граматичком и семантичком дефиницијом и примером, када они постоје у рукопису. Ту се ауторка морала суочити са извесним проблемима и недостацима Чемерићићеве збирке, који проистичу из чињенице да је збирка састављана да буде допуна Речнику САНУ,

¹ Интересантна је претпоставка појединих научника, коју наводи С. Петровић у своме раду, да је овај глас, који је у старотурском и многим источноанадолским говорима изразито веларан, а у румелијским дијалектима, посебно западним, показује особину редуковане палаталне артикулације или се потпуно губи, могао да постане нестабилан под утицајем словенских језика (Петровић, 335).

у коме се дијалекатске речи акценатски, фонетски и морфолошки прилагођавају стандарду.² Снежана Петровић се ограничила само на исправљање акцента и погрешног бележења гласа *й* као *ј*. У другом делу одреднице даје се турски етимон одговарајуће српске позајмљенице у лику који дају стандардни извори, али и у његовој посведоченој или реконструисаној дијалекатској форми. У трећем делу се наводе паралеле из других балканских језика, а у четвртном порекло турске речи на основу релевантних приручника за турску етимологију. У петом делу се налазе коментари различите врсте: фонетски, семантички, морфолошки, подаци о првом забележеном помену турцизма итд.

Богата Чемерићијева грађа не представља исцрпан корпус призренских турцизама,³ али је свакако могла послужити као репрезентативан узорак за поуздане закључке, који ауторка излаже у Завршним разматрањима. У области вокалског система она се задржава на адаптацији оних турских вокала којих нема у стандардном српском језику – *ı*, *ı̇* и *ö* – сматрајући да се на тај начин може указати на специфичности разматраних турцизама, јер су други вокали преузети на начин типичан за остали део српско–хрватског корпуса. Посебну пажњу посвећује турском полугласу *ı*, који је, по мишљењу компетентних српских дијалектолога, подржао чување словенског полугласа у српском призренском говору (*зъндан* „тамница, затвор“ < *зндан*, *изън* „дозвола, допуштење“ < *изин*); вокал *ı̇* из турског призренског говора ушао је и у српски говор Призрена проширивши га на седам вокалских фонема (додуше само у позајмљеницама из турског, као и из албанског, језицима који знају за овај глас); вокал *ı̇* добијен је и од турског вокала *ö*, његовим сужавањем у почетном слогу, а у српском дијалекту се реализује као *й*, *и* и *у* (*ћймір*, *дишема*, *дулум*).

² Према концепцији Речника лексика народних говора треба да послужи само као лексички потенцијал за богаћење књижевног језика. Ово може бити један од разлога што неке речи из збирке нису ушле у Речник – или их обрађивач није одмерио као семантички интересантне, а биле су уз то, рецимо, неуклопљене у граматички систем српског језика (као што су, нпр., индеклинабилни придеви *азр* „готов, спреман, приправан“ и *ајљак* „залудан, беспослен“) или је имао потврду других аутора (као за *абаџија*, *авлија*, *бакшиши*). Колико је при оваквој концепцији могуће наћи идеално решење за уношење дијалекатске лексике, тема је за другу прилику.

³ На ово, по речима ауторке, указује диспропорција грађе – почетна слова имају знатно више лексичког материјала, а што се иде даље ка крају азбучног реда, тај број видљиво опада. С друге стране, нема ни очекиваних турцизама као *алай*, *бедем*, *бекрија*, *баксуз* или има изведених речи (*абаџија*, *ански*, *беглери*, *беглерски*), а нема основних (*аба*, *ан*, *бег*) (Петровић, 21–22).

У области консонантизма разматра се прво статус фонеме *x*, која је из српског призренског говора, као и већине српских говора уопште, готово у потпуности ишчезла, и то најчешће без икакве замене. Како је овај глас нестабилан и у турском призренском говору, ауторка истиче да није увек могуће одредити да ли је турцизам презет без *x* или је *x* изгубљено накнадно у српском говору. У призренским турцизмима он се у медијалној и финалној позицији углавном губи (*баџи*, *дуан*, *марама*, *сааџи*; *саба*, *сиља*, *ше*) или супституише другим гласовима (*арзовал*, *мифџар*; *џердаш*); спорадично се среће само у речима арапског порекла из области верске терминологије; у иницијалној позицији показује извесну стабилност, али су чешћи случајеви у којима је и овде ишчезао (*аре*, *алал*, *арамија*, *исе*). Староосмански велар *g* очуван је у турском призренском говору у медијалној позицији испред консонанта (*агда*, *беглери*, *ограмак*) и између вокала, чешће оних задњег реда (*ага*, *дегенек*, *јорган*), што је у складу са главним особинама западнорумелијских дијалеката. Фрикатив *ğ* је ишчезао (*џура* < *џугра*). У оквиру консонантског система разматра се и појава палатализације: велара *g* (*ђерђеф*, *ђердан*; *јенђа*, *менђуша*) и турског *k* (*ћебаџи*, *ћерамида*; *аићер*, *бећар*, *шећер*; *ељаћ*, *емљаћ*), затим прелаз *k*– у *ç*– (*гаваз*), *kб*– у *çб*– (*игбал*), обезвучавање *d* (*џефџер*), очување гутуралног назала *ŋ* (*бенг*), губљење интервокалног *v* (*чауш*). Среће се и очекивано умекшавање турског *l* пред вокалима предњег реда. То је појава карактеристична и за остале српске дијалекте у контакту с албанским језиком. Палатализација сонанта *l* пред вокалима предњег реда карактеристика је и турског призренског говора, с тим што се ова појава, наводи ауторка, среће и пред вокалима задњег реда, а у финалној позицији палатализује се иза вокала предњег реда (*љаџиџ*; *ајљак*; *зембиљ*)⁴.

Одступања од правила вокалске хармоније карактеристика је западнорумелијских говора уопште, а у призренском турском је та тенденција, према наведеној литератури у студији, још изразитија него у сродним и ареално блиским говорима. Турцизми у српском призренском говору, уз нешто изузетака, доследно одражавају ову особину турског дијалекта из кога су преузети, особину важну и за фонетски и за морфолошки аспект призренских турцизама, јер се

⁴ Ауторка није улазила у исправљање Чемериџиновог неадекватног записивања овог латерала. Он је, наиме, бележен графемом *љ*, ознаком за глас кога нема у српском призренском говору. Овај говор, према поузданим подацима С. Реметића, одликује двочлани систем латерала – умекшано и веларно *l* (С. Реметић, Српски призренски говор I (гласови и облици), *СДЗб* 42, 412).

одражавају на лик најчешћих суфикса у њима. Ти суфикси су се делимично и осамосталили у српском призренском говору као творбене морфеме, којима се образују и нове речи чија основа није турска. У посебном поглављу Снежана Петровић наводи све турцизме са суфиксима турског порекла, јер су они у речнику „сакривени“, тј. не налазе се у наслову леме већ у оквиру одреднице чији је носилац основна реч.

О адаптацији турских речи и о творбеним морфемама преузетим из турског језика није било посебно речи, јер о томе постоји релевантна литература, а и Чемерицићев материјал, како се истиче у студији, показује стандардне особине карактеристичне за корпус српско-хрватских турцизама. Издвојене су само, као карактеристика призренских турцизама (уз напомену да је то одлика и других балканских језика), речи преузете у облику турског плурала (*агалари*, *бабалари*, *џашалари*). Уз то је и скренута и пажња на турцизме који су у Чемерицићевој збирци окарактерисани и као именице и као непроменљиви придеви, а чији су етимони заправо именице (*абдал*, *диљбер*, *кашмиљ*, *кокоз*, *џојал*, *шер*).

У поглављу о семантици лексички материјал је тематски разноврстан у двадесет и две групе, без подробније анализе, која би, свакако, захтевала посебну студију. Из материјала се ипак јасно може видети да су турцизми ушли у све слојеве речничког фонда, али и да провлађују културно-историјске позајмљенице, које означавају нове појмове и тековине османске цивилизације (*ага*, *кадија*, *ајвар*, *баклава*, *ћебај*, *даире*, *амам*, *акча*, *кана*). Постоји и изванредан број етно-историјских позајмљеница, које не означавају нове појмове и припадају различитим семантичким категоријама. Њихов прелазак из једног језика у други претпоставља постојање значајног билингвизма или дуготрајног контакта два језика, што је, обоје, овде случај. Позајмљивање ових речи доводи до појаве синонимије или до проширења лексичког фонда лексемом која има свој пандан у српском говору, при чему се једној од њих значење обично специјализује, сужава или добија другу нијансу (*инај*, „пркос“, *џеза* „мајчина сестра; старија непозната жена“, *ћор лелек* „слепи миш“, *баџак* „нога“, *вакај* „време, доба“, *сабајле* „рано ујутру, зором“, *ћелав*). Већ на први поглед видљиво је да је већина ових речи ишчезла, бар из шире употребе.

Висок степен активног билингвизма потребан је и за стварање калкова и полукалкова у једном језику. Ауторка у посебном поглављу говори и о примерима калкирања у призренском говору на

основу Чемериќићеве збирке, издвајајући, без претензија на исцрпност, калкове *нема̄ӣи време* „немати материјалних средстава“; *дим бидна̄ӣи / учинӣӣи* „разљутити се, побеснети“ и *ӣӣӣи (дуан)* „пушити“. Број полукалкова је већи, нарочито глаголских (*абер нема̄ӣи, рези.љ учинӣӣи; ча̄ӣма веће*).

У Закључку студије Снежана Петровић истиче да је њен основни задатак био „што прецизнија и што свеобухватнија етимолошка обрада турцизама из српског призренског говора“ и стварање модела етимолошког речника турцизама који би био у складу са расположивим сазнањима из области турске дијалектологије и историје турског језика. По мишљењу компетентних она је свој задатак испунила.

Ова књига пружа и сазнања која ће омогућити другачије сагледавање неких појава у српским дијалектима, па се у том светлу може сагледати и њен допринос српској дијалектологији, па и историји језика. Немали је и њен допринос српској лексикографији, пре свега Речнику српскохрватског књижевног и народног језика САНУ, који ће у даљем раду моћи преузети већ утврђене етимологије више стотина речи. И, најзад, ништа мањи допринос науци неће бити ни ако ово буде основа за израду „једног новог Шкалаића“, за којим постоји потреба, а о чему Снежана Петровић говори у завршном делу своје студије.

Рада Р. Сџијовић*

Институт за српски језик САНУ
Београд

---

* stijovicr@yahoo.com